

Розділ III.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ

НА ПІДПРИЄМСТВАХ І НОВОБУДОВАХ

1. Чисельність і загальна характеристика робітничого класу

«Соціальна структура робітничого класу УСРР в 1930-ті рр. поки що мало досліджена», — зауважувала 30 років тому дослідниця цієї проблеми Є. Шаталіна¹. Ці слова й досі залишаються актуальними. Вивчення кількості та складу робітників ускладнює відсутність необхідних джерел. Переписи населення 1926 р. (цілком) та 1937 та 1939 рр. (переважно) відображали лише зміни, що відбулися у складі міського та сільського населення УСРР у цілому, а не по окремих соціальних групах. Архівні дані Наркомату праці та Управління народногосподарського обліку щодо обліку робочої сили фіксували тільки відривчасті дані про зрушення, що відбувалися в складі українських робітників.

У 1970–1980 рр., з'явилася низка монографій з минулого українського робітничого класу доби сталінської індустріалізації². Серед них глибиною дослідження виокремлюється монографія Є. Шаталіної. У ній визначені основні джерела й форми поповнення робітничого класу, розкрито процес його концентрації, зокрема в територіальному розрізі, показані зрушення в його складі в окремих галузях економіки. Інші зміни в складі українських робітників, про дослідження котрих також було заявлено у монографії, щодо їх загальноосвітнього рівня, кваліфікації та демографічного складу, належним чином не вивчені через недоступність чи відсутність необхідних джерел.

Статистичні показники, яких бракувало, Є. Шаталіна намагалася компенсувати «суміжними», що побічно характеризують якісні зміни в складі робітничого класу або висвітлюють процеси, котрі впливали на них. Зокрема, дані про статевий і віковий склад останнього — переважно фактами про демографічні зрушення у містах, відомості про рівень освіти — даними про зростання письменності й освітнього рівня міського населення, а про зміни в професійній підготовці робітників (їх кваліфікацію і трудовий стаж) — показниками розвитку професійно-технічної освіти в республіці. Побіжно у праці Шаталіної, як і в українській історіографії у цілому, висвітлювалися зрушення в національному й професійному складі робітничого класу.

У російській історіографії «білі плями» в історії формування робітничого класу РСФРР досліджено завдяки розсекреченню у пострадянський час «опального» перепису населення 1937 р., а слідом за ним — неопублікованих даних Всесоюзного перепису населення 1939 р., а також інших матеріалів «секретного опису» ЦСУ СРСР, що зберігаються в Російському державному архіві економіки (ф. 1562, оп. 329)³. Слід зазначити, що у монографії Шаталіної теж використано матеріали останнього передвоєнного перепису з ряду аспектів.

Відомості про загальну чисельність робітників УСРР на 1928 р. в українській історіографії відсутні. Проте відомо, що на січень 1939 р. вони становили третину (32,6%) осіб, зайнятих у народному господарстві республіки⁴. Динаміка формування кадрів робітників мала свою специфіку. Стрімкий процес зростання чисельності, котрий відбувався у роки першої п'ятирічки, в період другої

загальмувався, оскільки вона базувалася вже не стільки на будівництві нових заводів, скільки на підвищенні продуктивності праці.

Якими ж були шляхи формування робітничого класу? За даними В. Лобурця, напередодні першої п'ятирічки поповнення його в республіці здійснювалося переважно за рахунок міського населення. В 1928 р. переважна частка — 58% нових робітників — була вихідцями з їх власних родин, 30% — становили колишні селяни, 8% — вихідцями зі службовців і 4% — із кустарів та інших соціальних груп. У 1931 р. питома вага городян у новому поповненні робітничого класу помітно скоротилася, зокрема з робітників — до 47%, зі службовців — до 6,2% та з інших соціальних верств — до 3,6%, за рахунок зростання відсотка вихідців із села — до 43,2%⁵.

У монографії Є. Шаталіної статистичних даних про роль різних соціальних груп населення в формуванні робітничого класу УСРР не наведено. Проте автор зазначала поступове зменшення у цьому процесі питомої ваги селян. Підставою для цього служили статистичні дані про результати оргнаборів робсили для промисловості та будівництва у колгоспах й одноосібних селянських господарствах республіки, а також про відхідництво селян в 1932, 1937 та 1940 рр. Згідно з ними, до промислового виробництва у ці роки влилось 705 тис., 657,7 тис. та 397 тис. сільських мешканців⁶. Підбиваючи підсумки оргнаборів в Українській РСР за 1933–1940, дослідниця посиалася на розрахунки М. Соніна, за котрими вони надали українській промисловості 3,9 млн селян⁷. Крім того, Є. Шаталіна підкреслила, що деякі галузі народного господарства України поповнювалися в результаті загальносоюзних розкладок на робочу силу. Зокрема, за роки другої п'ятирічки шляхом оргнаборів у сільських районах РСФРР і Білорусії до промисловості Донбасу було направлено близько 200 тис. осіб⁸.

На жаль, частку вихідців із селян серед нових робітників УСРР у роки першої та другої п'ятирічок досі не з'ясовано. Доречно зробити висновок, що внаслідок незавершеності раннього індустріального етапу модернізації вона була значною.

За даними Є. Шаталіної, селяни, набрані Наркоматом праці за оргнаборами, направлялися переважно до лісової та цегляної промисловості. За розрахунками З.Лихолобової, частка вихідців із селян була досить високою і серед шахтарів, оскільки у гірничодобувній промисловості традиційно використовувалася праця відхідників. Зокрема в 1930–1932 рр. колишні селяни дорівнювали 79–80% у новому поповненні шахтарів проти 66% у 1926/27 р. Дещо меншу роль вони відігравали у формуванні кадрів металургійної промисловості — відповідно 63–75% та 43–58%⁹.

Городяни, насамперед робітники, поповнювали робітничі кадри провідних галузей промислового виробництва — машинобудування, електротехнічної, судноремонтної та деяких інших галузей промисловості. До швейної, шкіряної та взуттєвої промисловості звичайно переходили члени промкооперації¹⁰.

Як стверджують автори колективної монографії «Історія Української РСР» (т. 7), у 1933 р. майже 40% робітників республіки становила молодь у віці до 23 років, переважна частина котрої працювала в кам'яновугільній і металообробній галузях¹¹. Надалі кількість останньої у складі робітничого класу дещо скоротилась в зв'язку з масовим відходом її на навчання¹².

Кадрові робітники пенсійного віку (60 років та старше), за даними Є. Шаталіної, працювали в провідних галузях індустрії. У цілому в металургії, транспортному й сільськогосподарському машинобудуванні, електротехнічній, авіаційній і автотракторній промисловості частка ветеранів праці у 1933 р. дорівнювала 4,8%.

У роки другої п'ятирічки посилювався процес поповнення робітників за рахунок міського населення, насамперед — з їх родин. Враховуючи військову загрозу та потенційну необхідність мобілізації чоловіків, головним джерелом формування робітничих кадрів стали домашні господарки, насамперед дружини і сестри робітників.

Враховуючи зниження темпів зростання промислового виробництва у другій половині 1930-х рр., вільні місця для них створювалися переважно шляхом класових чисток політично неблагонадійних робітників — колишніх «куркулів», торговців, царських чиновників, священнослужителів й інших осіб, позбавлених політичних прав, — так званих «позбавленців». Очистці підприємств від «позбавленців» сприяло запровадження внутрішніх паспортів. У лютому 1933 р. Наркомпраці зобов'язав профспілки, їхні відділи та місцеві ради впродовж десяти днів звільнити всіх робітників, котрі не отримали паспортів. Щоб попередити їх працевлаштування в інших місцях, причина усунення від роботи мала бути записана в їх офіційних документах,

Зважаючи на брак підготовлених працівників, місцеві відділи праці ігнорували розпорядження Наркомату і радили директорам не записувати «справжню причину» звільнення вихідців із «класово чужих елементів», натякаючи на те, що багато посадових осіб вважають «чистку» занадто суворою.

Впродовж весни багато підприємств було «очищено». Працівників звільняли без попередження й оплати вихідної допомоги¹³. Паспортизація надала державі можливість встановити певний контроль над складом і чисельністю робітничого класу та над ринком праці, гарантуючи впровадження в суспільне виробництво жіночої праці.

За підрахунками Є. Шаталіної, кількість жінок (робітниць та службовок), зайнятих у народному господарстві, збільшилася за роки другої й третьої п'ятирічок із 1320,4 тис. в 1933 р. до 2412,0 тис. у 1940 р., що до загальної чисельності всіх робітників і службовців України дорівнювало відповідно 30,7% та 37%¹⁴. Жінки звичайно замінювали робітників — вихідців із «куркулів». За даними авторів монографії «Правда через роки» (Донецьк, 1995), більшу частину осіб, репресованих у 1937 р., становили саме вони (40,5%)¹⁵.

Згідно з даними перепису населення того року, кількість жінок серед усього самодіяльного населення дорівнювалася 9941188 осіб, їх питома вага в останньому становила 44,8%, у той час як серед робітників промкооперації — лише 33,2% й держпідприємств — 31,9%¹⁶. Найширше жіноча праця застосовувалася у сфері побутового обслуговування, дорівнюючі там 68,2% робітників держпідприємств і 47,3% — промкооперації, а також в управлінні, культобслуговуванні та охороні здоров'я — 55,4%, де вона була переважаючою, а найменше — у будівництві: 16,3% — в держпідприємствах та 7,9% — у промкооперації, на транспорті й в закладах зв'язку — відповідно 16,3% і 3,4%, а також у лісовому, рибальському і мисливському господарствах — відповідно 18,2% й 17,3%.

Питома вага жінок серед робітників держпідприємств промисловості становила 29,5%, промкооперативів — 32,5%; радгоспів — 29,8% та держпідприємств решти галузей — 27,7%, а у відповідній промкооперації — 27,3%¹⁷.

На 1939 р., за даними Є. Шаталіної, частка жінок була найбільшою серед робітників промисловості й сільського господарства — відповідно 29,3% і 24,6%, а найменшою у будівництві — 14,1% та на транспорті й зв'язку — 16,1%. При цьому до уваги не взято галузі традиційного застосування жіночої праці, а саме — сфери обслуговування, управління, культури та охорони здоров'я. В цілому по народному господарству частка жінок серед працюючих дорівнювала 44%, а серед робітників — 30,8%¹⁸.

Розширювалося коло професій, котрим оволоділи жінки. У середині 1930-х рр. останні становили серед фрезерувальників — 47,5%, токарів — 50 і револьверників — 56%. Значна частка їх працювала в легкій та харчовій промисловості. Так, у 1939 р. жінки становили 72,1% працівників, зайнятих в швейній, 37,5% — харчовій, 83,2% — текстильній та паперовій — 44,7%¹⁹.

Вичерпні дані про галузевий склад робітничого класу УСРР у 1930-х рр. в історіографії відсутні. Проте відомо, що у промисловості та сільському господарстві була зайнята більша частина працівників. При цьому зростання чисельності робітників здійснювалося насамперед за рахунок збільшення кількості промислових, що за думкою В. Жиромської, свідчило про недостатню технічну озброєність вітчизняної індустрії²⁰.

За 1933–1940 рр. чисельність промислових робітників зростає з 1,4 млн до більше ніж 2 млн осіб²¹. Якщо у 1933 р. на 1000 мешканців України їх припадало 33,3, то в 1939 р. — 62,2 особи²². Разом із тим велика частка останніх (майже 750 тис. осіб) у 1940 р. працювала в різних видах кооперації, підприємствах колгоспів, місцевих радянських і громадських організацій, розташованих на території України²³.

У зв'язку із розгортанням промислового й транспортного будівництва бурхливо зростала кількість відповідних робітників. У роки першої п'ятирічки найбільша кількість їх працювала на новобудовах індустріальних областей — Донецької, Дніпропетровської та Харківської. В міру завершення спорудження промислових і транспортних об'єктів чисельність зайнятих на них робітників почала зменшуватися: з 389,1 тис. осіб у 1933 р. до 318,6 тис. у 1936 р. та 167,6 тис. на 15 травня 1941 р. Однак їх питома вага серед всіх працівників, зайнятих у цій галузі в роки другої п'ятирічки, навпаки, дещо зросла (з 81,8% до 84,3%)²⁴.

Поступово збільшувалася чисельність транспортних робітників, які працювали на залізничному, водному, автогужовому й міському електричному транспорті, зокрема з 1934 по 1937 рр. — з 398 627 до 482 461 осіб. Найактивніше зростав загін робітників міського електротранспорту, що створювався. У водному транспорті, навпаки, відбулося скорочення працівників. Найбільше робітників було зайнято у залізничному і гужовому транспорті, а найменше — в авто- та міському електротранспорті²⁵.

Ядром робітничого класу були індустріальні кадри великої промисловості. Чисельність робітників в ній становила в 1932 р. 1 млн 322,7 тис., в 1937 р. — 1 млн 638,2 тис., у 1940 (без західних областей) — 1 млн 682,3 тис. Бурхливе

зростання чисельності робітників великої промисловості у роки першої п'ятирічки надалі змінилося певним зниженням темпів їх зростання. Якщо за 1927–1932 рр. кількість їх у республіці збільшилася на 675,7 тис. (з 647,0 тис. до 1 млн 322,7 тис.), то за 1932–1937 рр. — на 315,5 тис. осіб (до 1 638,2)²⁶. Найбільший загін робітників цієї промисловості працював у Донецько-Дніпровському районі. Відповідно найбільша кількість їх сконцентрувалася в Сталінській, Ворошиловградській, Харківській та Дніпропетровській областях²⁷.

Разом із тим багато робітників працювало у дрібній промисловості. Причому в першій і другій п'ятирічці спостерігалось зростання їх кількості майже по кожній області України, а разом по всіх — з 141 тис. осіб у 1933 р. до 343,7 тис. — в 1938 р. У роки третьої п'ятирічки збільшення цього заgonу робітничого класу у східних областях УРСР майже припинилося. Питома вага робітників дрібної промисловості у загальному складі їх була невеликою. Найбільші загони робітників цієї галузі у 1933 р. працювали в Південно-Західному економічному районі (45,9%), а в 1938 р. — У Донецько-Дніпровському (49,6%)²⁸.

Галузевий та професійний склад робітників свідчив про великі зміни, котрі відбулися в них у зв'язку з індустріалізацією і переважним розвитком важкої промисловості.

Відбувався також процес концентрації робітників у машинобудуванні, металургії, хімії, на електростанціях. В цих галузях було зайнято по СРСР 40% промислових робітників. Разом із тим у рамках єдиної радянської економіки залишалися незавершеними перетворення ранньоіндустріального етапу модернізації. Вибірковий характер її, часткова механізація паливно-енергетичного комплексу, промисловості будматеріалів, деревообробки, легкої та харчової призвели до збереження значної армії ранньоіндустріальних робітників²⁹.

Разом із тим у 1930-ті рр. індустріалізація призвела до розвитку соціально-професійних груп, пов'язаних з великим механізованим виробництвом, особливо у важкій промисловості. З'явився чисельний загін робітників, котрі займалися виробництвом авіамоторів, верстатів, турбін, електротехніки, електроенергії, тобто галузей пізньоіндустріального циклу.

Найактивніше зростала кількість такої заводської галузевої групи, як металісти, котра була найчисленнішою серед інших груп робітників. Чисельність їх по всій промисловості України (чорній, кольоровій металургії й металообробній галузі) збільшилася з 370,7 тис. у 1933 р. до 624,5 тис. осіб у 1940 р., у тому числі у великій — з 327,3 до 526,2 тис. робітників, тобто понад 1,6 рази³⁰. Це була в основному чоловіча професія, частка жінок дорівнювала лише 14% серед металістів. Крім того, у цій професійній групі переважала молодь: 40% становили робітники у віці від 20 до 29 років і ще 20% — до 20 років. Жінки були молодшими за чоловіків. Письменність у металістів була достатньо високою: в чоловіків — 98%, а у жінок — 94%. Середню освіту мали 180 осіб на 1000 перших та 107 на 1000 останніх. Серед металістів великою групою в професійному відношенні були токарі й фрезерувальники, а також сталевари, ливарники, прокатники. Популярною була професія слюсаря. Поширеними залишалися традиційні професії ковалів і механіків³¹.

Другу за кількістю галузеву групу індустріальних робітників становили ті, які були зайняті у гірничодобувній галузі, насамперед вугільній. Їх чисельність по підприємствах великої промисловості зросла з 1932 по 1940 рр. з 300,1 тис. до 325,2 тис. осіб³². Серед шахтарів 15% становили жінки. Переважаючим для робітників гірничодобувної був вік 20–29 років. Рівень освіти гірників був невисоким — в чоловіків письменних — 90%, у жінок — тільки 76%. Середню освіту серед 1000 перших мали 58 осіб, а серед 1000 останніх — усього 14. Найбільш кваліфікованою була праця бурових майстрів. Інші гірничі професії — забійники, відбійники, кріпильники, вибірники породи та інші — високої кваліфікації й підготовки не потребували³³.

Третю за кількістю групу промислових робітників становили ті, котрі працювали у харчовій промисловості. Їх кількість за відповідний період збільшилася з 162,1 тис. до 241,0 тис. осіб, тобто в 1,5 раза. У 1940 р. харчовики за питомою вагою становили 13,5% від загальної кількості їх у промисловості УРСР, майже стільки ж, як і робітники легкої промисловості (13,7%), кількість котрих за 1933–1940 рр. зросла зі 173,7 тис. до 274,5 тис. осіб³⁴. Серед харчовиків були представлені всі вікові групи як у чоловіків, так і в жінок. Останні дорівнювали майже половину від усіх харчовиків. Письменних у перших — 94%, а в других — 85%³⁵.

Серед професій легкої промисловості найчисленною групою були робітники швейної промисловості. Другою за кількістю працівників була текстильна галузь. Переважну частку робітників цих галузей становили жінки. У текстильній промисловості чоловічими були професії красильників та вибійників³⁶. Як і в інших робітничих спеціальностях, серед текстильників превалювали вікові групи 20–39 років, але на відміну від перших серед них було задіяно й багато осіб старшого віку, котрі, починаючи з 40 років і до 60, становили 37% усіх їх. Рівень письменності серед текстильників був нижчим, ніж у багатьох інших професій: у чоловіків — 91%, у жінок — 85%. У швейній промисловості основним віком робітників був 20–39 років. Інші вікові групи представлені рівномірно. Письменність досить висока — і у чоловіків, і у жінок — 93%³⁷.

У велику групу серед робітничих спеціальностей перетворилися поліграфісти. Жінок серед останніх було всього 60%. В принципі в них представлено всі вікові групи майже до 60 років, однак найбільшу серед них становили особи у віці 20–29 та 16–19 років. Письменність серед поліграфістів дорівнювала 100%; осіб із середньою освітою у них було більше, ніж серед інших спеціальностей³⁸.

За спостереженням дослідників історії робітничого класу, в зв'язку з припливом на фабрики і заводи молоді із сіл, яка ще не мала кваліфікації та вимагала навчання, знизився загальний показник рівня його професійності порівняно з 1926 р.³⁹ На жаль, узагальнюючих даних про зміни в кваліфікаційному рівні українських робітників не має, як і тих, що характеризують рівень їх письменності. Проте відомо, що в січні 1939 р. серед усіх робітників народного господарства СРСР лише 8,4% мали освіту від семи класів і вище. Питома вага робітників із зазначеною освітою по різних галузях коливалася від 1,7% до 15,2%, в тому числі по промисловості — від 4,4%. Практично таким самим (від 2% до 15,7%) був рівень питомої ваги неписьменних працівників, але

у промисловості — від 5%. Перша, і друга освітні категорії були у меншості, значно поступаючи домінуючій групі працівників з освітою 1–6 класів. Після 7 класів навчалися тільки від 0,1% до 1,3% робітників. Для промислових із них був більш властивим другий показник (1,3%). Оцінюючі зрушення в галузі освіти робітничого класу СРСР за 1920–1930-ті рр., слід погодитися з думкою російського історика М. Фельдмана про те, що їх навряд чи можна назвати революційними⁴⁰.

У 1930-ті рр. посилювався процес інтернаціоналізації робітничого класу в результаті поповнення його з інших республік та місцевих мешканців різних національностей, що проживали в УСРР. Формування національних кадрів здійснювалося в основному за рахунок корінного населення як міського, так і сільського. Зокрема завдяки притоку мешканців села до міст за оргнабором й їх переходу до соціального статусу робітників зроста серед них частка українців. До середини 1934 р. у промисловості республіки питома вага останніх становила 60,6%, в 1937 р. — 62%, у 1939 р. — 65,8% загальної чисельності робітників⁴¹. За переписом 1939 р., серед населення УРСР українці становили — 76,5%, росіяни — 13,5%, євреї — 4,9%, білоруси, молдавани, поляки, греки, болгарі, вірмени, чехи та інші — 5,1%⁴².

Вітчизняний історик Д. Гринь вважає, що на кінець 1920-х рр. українці абсолютно переважали в усіх галузевих та професійних групах робітників⁴³. За даними перепису населення 1939 р., їх питома вага у різних професійних групах дорівнювала від 47,7% до 79,5%. Найменшою вона була серед машиністів врубкових машин, забійників та відбійників гірничої промисловості Донбасу; в металургійній — прокатників, вальцювальників та робітників з плавки металів, у текстильній — красильників та забійників, у будівельній — арматурників і бетонників, у транспортній — машиністів електровозів й електропоїздів, а також річкових та морських суден; а також — поліграфістів. Водночас найбільше українців було серед усіх груп сільськогосподарських працівників, а також серед машиністів локомотивів та їх помічників, шоферів, а також текстильників і ткачів⁴⁴.

Розглянувши кількість та склад робітничого класу у 1930-ті рр., можна зробити висновок, що у роки першої п'ятирічки відбувався стрімкий процес зростання його чисельності: у соціальному розрізі — за рахунок поповнення вихідцями із села, а в демографічному й статевому — молоді та жінок, раніше не зайнятими у суспільному виробництві. Це вагомо погіршило професійний рівень робітничого класу і посилювало його неоднорідність. До позитивних зрушень у процесі формування класу найманих працівників у 1928–1933 рр. слід віднести підвищення рівня їх письменності та освіченості. У наступні роки процес залучення нових робітників у суспільне виробництво загальмувався, але активізувалася підготовка кваліфікованих та освічених кадрів останніх. Щоправда, на кінець 1930-х р. пересічний рівень їх освіти обмежувався неповною середньою, професійний — дворічними курсами технімуму. Порівно з 1927 р., питома вага кваліфікованих кадрів фактично не змінилася. Характерною ознакою другої п'ятирічки було відновлення процесу формування робітничого класу на власній основі — з членів їхніх сімей, переважно за рахунок жінок та доньок робітників.

Намагаючись сформувати їх корпоративну єдність, влада намагалася усунути конфлікти між міськими і сільськими, молодими й досвідченими, чоловіками і жінками, представниками різних національностей, а також усунути плінність кадрів кваліфікованих робітників.

Головним засобом формування класової єдності були чистки за соціальним походженням серед робітників, що активізувалися внаслідок запровадження паспортної системи у 1933 р.

2. Взаємини у трудових колективах

Розширення соціальної бази формування робітничого класу і проголошення політики «загострення класової боротьби в міру просування до соціалізму» напружило протиріччя на промислових підприємствах. Влиття до робітничої спільноти, що формувалася, носіїв чужої ідеології й психології зумовило численні конфлікти між кадровими робітниками і новачками. Деякі з них навмисно розпалювалися владою, а інші, навпаки, приборкувалися.

Взаємини соціальних груп були досить напруженими. У свідомості відносно нечисленної групи потомствених робітників чітко простежувалося їх уявлення про своє особливе, привілейоване становище на виробництві, домінування щодо нових робітників, які не обізнані з заводським життям. Уявлення мало кастовий характер. Кадрові робітники вважали, що не тільки вони самі, а й їхні діти можуть претендувати на цей особливий статус. Народжені й виховані у робітничому середовищі, вони мали нібито вже через це переваги перед іншими.

Як зазначає російська дослідниця історії робітничого класу С. Дахно, «незважаючи на егоїстичність таких претензій, не можна не визнати їх справедливості. В робітничому середовищі формувалися уяви про промислові підприємства не тільки як джерело коштів для існування, а й про певне етичне середовище, уявлення про трудову, робітничу етику»⁴⁵. Колективне поняття «ми — робітники» визначало як очікувані кадровими робітниками моделі поведінки, уявлення про ставлення до них інших соціальних груп, так і поведінку їх самих на підприємствах.

В радянські часи збереглося пихате ставлення «фабричних» до «селянської мужви», котре панувало у дореволюційний період. У пресі всіляко пропагувався їх ідеалізований образ, наділених позитивними рисами носіїв нового способу життя та прогресивної свідомості. Однак ставлення кадрових робітників до вихідців із села не було однозначним, оскільки, за думкою В. Дахно, мало складну двоярусну структуру. На повсякденному рівні формувалося ставлення до селянина як до особи нехай не ворожої, але другорядної. Кадрові робітники називали тих, що прийшли на виробництво із сіл, «мужвою». Селяни у свідомості робітників вважалися носіями «старого» (свідомості, побуту), тоді як вони — «нового». На іншому рівні селянство сприймалося як складова тріади «робітничо-селянська держава», в основі котрої знаходилося абстрактне поняття влади, яка персоніфікувалася як «партія більшовиків». У даній системі селяни сприймалися як молодші брати. Цьому сприяла політика шефства робітників над ними, котра проводилася в 1920-ті рр.⁴⁶

Із проголошенням політики «ліквідації куркульства як класу» протиріччя між кадровими робітниками та вихідцями із селян загострилися. Влада всіляко